

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.48479.2293>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 92-116

Received: 09/03/2024

Accepted: 19/01/2025

Original Research

Combining the Izutsu Semiotic Method and the Shahid Sadr Interrogation Method with Application to the Story of Moses (PBUH) and Pharaoh in the Quran

Fatemeh Bahjat*

PhD student of Sociology, Research
Institute of Hawzeh and University,
Qom, Iran. (Corresponding Author),

Hossein Bostan Najafi

Faculty Member, Department of Social
sciences, Research Institute of
Hawzeh and University, Qom, Iran

Introduction

The use of extra-religious methods such as the semiotic method in combination with intra-religious methods of understanding the interpretive text is a step towards designing a novel method and completing and developing previous methods of understanding the verses of the Quran. In order to complete and develop the thematic interpretation method of Shahid Sadr, this research has investigated the “thematic-semiotic interpretation modeling method”, which ultimately led to the integration of the process of discovering the conceptual signifiers of coexistence and substitution relations with the thematic interpretation method. The integration was carried out at the stage of the ijthihad method as part of the process of the inquiry method. To explain the nature and outcome of this integration, the Izutsu Quranic semantics method was used, which, in combination with the thematic interpretation method, provides a mechanism for

* نویسنده مسئول: smm@basu.ac.ir

the multiplication and discovery of deep layers of meanings, including: a developing worldview, cultural subsystems, approaching the central signifier, and intertextuality. To objectify the application of this model, we began to construct examples of coexistence and substitution relations in verses related to the story of Moses and Pharaoh. By analyzing the signs, a series of co-occurring and substitutive relationships and the deep layers of meanings resulting from these relationships were revealed.

Research background

In the field of semiotics of Quranic words, several articles and books have been published so far, for example, an article titled "Analysis of the semantic components of truth in the Holy Quran using the method of association and substitution" by Sasani and Azadi (2012). The article "Semantics of the word in the Holy Quran with an emphasis on association and substitution relations" by Shafizadeh and Baharzadeh (2014). Both studies seek to understand the association and substitution relations in the concepts of the Holy Quran using the technique of semiotics. The two books *Biology of the Text* by Alireza Ghaemini and the book *God and Man in the Quran* by Toshihiko Izutsu were among the sources that have studied the semiotics of Quranic words and have been helpful in this research. The distinction of the present study from previous studies on semiotics in the verses of the Quran is the innovative approach of this study in focusing on the methodology that presents the "method of modeling thematic interpretation - cognitive semiology" that has been achieved through a systematic process of discovering conceptual models through understanding the relationships of association and substitution and combining it with the concepts of the Quranic verses, which is the method of thematic interpretation of Martyr Muhammad Baqir al-Sadr; it seeks to complete and develop the method of thematic interpretation using the semiotic method. In the searches that were conducted in relation to the background of the subject, none of the sources related to semiotics, including books and articles related to Quranic research, have addressed the subject of the present study.

Research method

This research, which was conducted using an analytical-descriptive method and is considered a second-level study in the field of methodology, has examined the "method of modeling thematic-semiotic interpretation" in order to open a way to complete and develop Shahid Sadr's thematic interpretation method.

Result

The semiotic method provides a mechanism for multiplying meanings for the thematic interpreter. The characteristics of the interpretative method of Shahid Sadr include the areas of the target, the subject, the active role of the interpreter, and the method in the thematic interpretation. The thematic interpretation method is an empirical method of understanding the subject, and in collecting verses, it is an inductive method, in analyzing verses, it is an *ijtihad*

method, and in extracting theory, it is an interrogative method. The conceptual arguments discovered through the association and substitution relationships in the ijthihad method stage of the thematic interpretation of Shahid Sadr can be combined. After explaining the method of "modeling thematic-semiotic interpretation", we sought to show how the combination of the semiotic method with the thematic interpretation method creates a structural and systemic approach and attitude to the arguments of the verses of the Holy Quran and opens wider horizons for the thematic interpreter. To outline this process, we used the theoretical foundations of Izutsu, who has presented detailed analyses in the semiotics of the Holy Quran. Izutsu shows how semiotics leads to the discovery of deeper layers of meaning, including the recognition of a living and developing ethnic worldview, cultural subsystems, approaching the central signifier of the text, and discovering the level of intratextuality. Semiotics, in combination with the thematic interpretation method, not only provides the interpreter with a mechanism for the plurality of meanings, but also opens up the aforementioned layers in the recognition and understanding of the meaning of the Holy Quran. In the final part of the research, we applied the "method of semiotics-thematic interpretation" to the interpretation of the story of Prophet Moses (peace be upon him) and Pharaoh in the Holy Quran, and by designing models of co-occurring and substitutive relationships in the verses of the Quran, we outlined the functions of these concepts. The results of these relationships objectively, in addition to showing the system of multiplication of meanings, also revealed deep layers of meaning and showed how each model can reflect the ethnic worldview in the text of the verses and discover cultural subsystems that, by combining them, can achieve a structural and systemic understanding of the divine and material worldview. Each model is able to bring us closer to the central meaning of the text, and the intratextuality in each of the models shows that the key words together organize a specific semantic system; perhaps if the same word is placed in another text or in another semantic field; it may not have such a meaning.

Keywords

Semiotics, thematic interpretation, martyr Sadr, Izutsu, Prophet Moses (peace be upon him) and Pharaoh.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.48479.2293>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۹۲-۱۱۶

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

مقاله پژوهشی

تلفیق روش نشانه‌شناسی ایزوتسو و روش استنتاج شهیدصدر با تطبیق بر داستان موسی (ع)

و فرعون در قرآن

دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.
عضو هیأت علمی گروه علوم اجتماعی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

فاطمه بهجت *

حسین بستان نجفی

چکیده

بهره‌مندی از روش‌های برون‌دینی مانند روش نشانه‌شناسی در تلفیق با روش‌های درون‌دینی فهم متن تفسیری گامی در طراحی روش بدیع و تکمیل روش‌های پیشین فهم آیات قرآن است. این پژوهش که با روش تحلیلی - توصیفی صورت گرفته و به‌نوعی مطالعه درجه دوم در حوزه روش‌شناسی محسوب می‌شود به‌منظور گشودن راهی برای تکمیل و توسعه روش تفسیر موضوعی شهید صدر به بررسی «روش مدل‌یابی تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی» پرداخته است که در نهایت به تلفیق فرایند کشف مدلولهای مفهومی روابط هم‌نشینی و جانشینی با روش تفسیر موضوعی منجر شد. تلفیق در مرحله روش اجتهادی به عنوان بخشی از فرایند روش استنتاج صورت گرفت. برای تبیین چگونگی و رهاورد این تلفیق، از روش

* نویسنده مسئول: smm@basu.ac.ir

معناشناسی قرآن ایزوتسو استفاده شد که در ترکیب با روش تفسیر موضوعی، مکانیسم تکثر و کشف لایه‌های عمیق معانی را فراهم می‌آورد که شامل: جهان‌بینی بالنده، خرده نظام‌های فرهنگی، نزدیک شدن به دال مرکزی و درون متنیست است. برای عینی‌سازی کاربست این مدل، به ساخت نمونه‌هایی از روابط هم‌نشین و جانشین در آیات مربوط به داستان موسی (ع) و فرعون پرداختیم. با تحلیل نشانه‌ها سلسله‌ای از روابط هم‌نشین و جانشین و لایه‌های عمیق معانی حاصل از این روابط آشکار شد.

واژه‌های کلیدی: نشانه‌شناسی، تفسیر موضوعی، شهید صدر، ایزوتسو، حضرت موسی (ع)، فرعون.

مقدمه

مسیر تنظیم و کیفیت رابطه علوم مدرن با قرآن کریم و گشودن راه‌هایی برای فهم بهتر قرآن با استفاده از روش‌های نوین فهم متون تفسیری مسئله‌ای است که همواره در کانون توجه پژوهشگران علم دینی و قرآن‌پژوهان معاصر بوده است و مطالعات ارزشمند و مفیدی نیز در این باره منتشر شده است. پرسش و دغدغه اصلی این پژوهش پرداختن به روش‌شناسی فهم معانی قرآن در راستای ارتقا بخشی به روش‌های پیشین بوده و به نوعی مطالعه درجه دوم محسوب می‌شود. روش استنتاج قرآن شهید صدر و معناشناسی ایزوتسو که بحث‌های مبسوطی درباره بهره‌گیری از نشانه‌شناسی در فهم قرآن کریم است؛ ظرفیتی برای تلفیق و استفاده توأم در کشف معانی قرآن ایجاد کرده و می‌تواند؛ مبدأ شکل‌گیری روش‌ها و مدل‌های نوین در فهم معانی قرآن باشند. در این نوشتار برآنیم تا با روش تحلیلی و توصیفی به توضیح تلفیق این دو روش و رهاورد آن پردازیم. ایجاد ارتباط یکی از دغدغه‌های همزاد بشر بوده است. این مفهوم به کلیه فعالیت‌های گفتاری، نوشتاری و حرکتی اطلاق می‌شود که توسط فرد برای انتقال معنا به فرد دیگر به کار می‌رود. انتقال پیام می‌تواند باهدف یک اطلاع‌رسانی ساده و یا اثرگذاری و نفوذ بر مخاطب با آمیخته‌ای از احساس و عاطفه صورت گیرد. نشانه‌ها همواره از مؤثرترین ابزار انتقال پیام بوده‌اند. رمزگشایی از نشانه‌های کلامی یا غیرکلامی نقشی مهم در زندگی و ارتباطات گوناگون بشری در سطوح مختلف، اعم از ارتباطات بین فردی، ارتباطات بین فرهنگ‌های مختلف، جهان رسانه و هنر و ادبیات داشته‌اند. (فرهنگی، ۱۳۷۵: ۱۳) نشانه‌شناسی^۱ که در قرن بیستم با کارهای سوسور و پیرس آغاز شد با معانی سروکار دارد که زیربنای هرگونه ارتباط به‌ویژه ارتباط زبانی است در عصر کنونی به‌عنوان ابزاری مهم برای انتقال پیام‌ها و معانی در ابعاد وسیع است. دانش نشانه‌شناسی با رمزگشایی از

¹ Semiotics

نشانه‌ها در پدیده‌های گوناگون به شناساندن هر چه بهتر جایگاه نشانه‌ها در زندگی بشری پرداخته است (اسمیت ۱۳۹۴: ۱۷۸).

نشانه‌شناسی می‌تواند در تنقیح روش تفسیر و کشف نظام قرآن، معنای قرآن، مکانیسم تکثیر معنا را برای مفسر فراهم آورد. اهمیت نشانه‌شناسی در مطالعات دینی از دو جنبه است؛ اول اینکه هر ارتباط زبانی به کمک نشانه‌های زبانی واژه‌ها یا جملات صورت می‌گیرد اما این نشانه‌ها معمولاً خودشان زبانی نیستند؛ بلکه از آن جهت که معانی را منتقل می‌کنند؛ مبنای ارتباط هستند به گونه‌ای که اگر این نشانه‌ها نبودند؛ ارتباط زبانی صورت نمی‌گرفت. دوم آنکه قرآن محصول ارتباط زبانی خدا با بشر است و زبان میان خدا و بشر نیز مانند دیگر ارتباط‌های زبانی به کمک نشانه‌ها صورت گرفته است. نشانه‌شناسی نیز از آنجاکه مطالعه و بررسی نظام‌مند نشانه‌هاست در تحلیل نشانه‌های قرآنی می‌تواند سودمند باشد روش‌های جدیدی برای ما در درک کلام خدا فراهم آورد. (قائمی نیا، ۱۳۹۳: ۲۶-۲۹). این مطلب بیانگر اهمیت تحلیل نشانه‌های قرآن است که مسیر فهم آیات الهی را هموار می‌سازد و در طول تاریخ اسلام نیز دانش‌های گوناگون برای تحلیل نشانه‌ها پدید آمده است.

به نظر می‌رسد روش نشانه‌شناسی در ترکیب با روش‌های تفسیری قرآن می‌تواند نقش روشی مکمل را ایفا کند. چنان‌که در این نوشتار خواهد آمد روش تفسیر موضوعی شهید صدر که بر استنطاق از قرآن تأکید دارد؛ بستر و فضای مناسبی برای بهره‌گیری روش نشانه‌شناسی در تفسیر قرآن پیش روی می‌نهد.

پیشینه پژوهش

در زمینه نشانه‌شناسی واژگان قرآنی تاکنون چندین مقاله و کتاب به چاپ رسیده به‌عنوان نمونه مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مؤلفه‌های معنایی حق در قرآن کریم با بهره‌گیری از شیوه هم‌نشینی و جانشینی» اثر ساسانی و آزادی (۱۳۹۱). مقاله «معناشناسی کلمه در قرآن کریم با تأکید بر روابط هم‌نشینی و جانشینی» اثر شفیع‌زاده و بهار زاده (۱۳۹۳). هر دو پژوهش با بهره‌گیری از فن نشانه‌شناسی به دنبال فهم روابط هم‌نشینی و جانشینی در مفاهیم قرآن کریم هستند. دو کتاب بیولوژی نص از علی‌رضا قائمی نیا و کتاب خدا و انسان در قرآن اثر توشیهیکو ایزوتسو از منابعی بودند که به بحث نشانه‌شناسی واژگان قرآنی را مورد پژوهش قرار داده‌اند و در این پژوهش نیز راهگشا بوده‌اند. تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین در باب نشانه‌شناسی در آیات قرآن،

رهیافت نوآورانه این پژوهش در تمرکز بر روش‌شناسی است که به ارائه «روش مدل یابی تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی» می‌پردازد که طی فرایند نظام‌مند کشف مدل‌های مفهومی از طریق فهم روابط هم‌نشینی و جانیشینی و ترکیب آن با مفاهیم مستنطق از آیات قرآن که روش تفسیر موضوعی شهید محمدباقر صدر است؛ حاصل شده است در پی تکمیل و توسعه روش تفسیر موضوعی با استفاده از روش نشانه‌شناسی است. در جستجوهای که در ارتباط با پیشینه موضوع صورت گرفت در هیچ‌کدام از منابع مرتبط با نشانه‌شناسی اعم از کتب و مقالات در ارتباط با پژوهش‌های قرآنی به موضوع پژوهش حاضر پرداخته نشده است.

۱. مبانی نظری پژوهش

نشانه‌شناسی در قرن بیستم با کارهای سوسور (Ferdinand de Saussure) و پیرس (Charles Sanders Peirce) آغاز شد و در ادامه پس از ظهور دیدگاه‌های گوناگون در نشانه‌شناسی تفسیری اکو (Umberto Eco) ظهور تازه‌ای یافت. به عقیده سوسور زبان از یک تصویر صوتی (واژه‌ها و آواها) ساخته شده است که با مفاهیم پیوند دارد. روابط میان این تصویر و مفاهیم را فقط قرارداد عرفی تعیین می‌کند. هیچ دلیل ضروری دال بر این قضیه وجود ندارد که مثلاً واژه درخت باید مفهوم درخت را بازنماید به گفته مشهور خود سوسور نشانه زبانی یک امر اختیاری است. او مدعی بود که زبان ضرورتاً نظامی از نشانه‌ها است که فرآیند پیچیده‌ای از دلالت را در برمی‌گیرد. برای فهم زبان باید ساختار و کارکرد این نظام نشانه‌ای را کشف کرد (اسمیت، ۱۳۹۴: ۱۷۸).

تمایز دیگری که سوسور به آن توجه دارد؛ تمایز بین اصطلاح «هم‌زمانی» و «در زمانی» است. در محور در زمانی به تغییرات زبان در طول تاریخ توجه می‌شود و هم‌زمانی ناظر به درک ساختار کلی زبان است. در ساختارگرایی سوسور از طرح هم‌زمانی به عنوان ساختار زبان بحث می‌شود. در دیدگاه اول در زمانی، زبان به‌مثابه نظامی از واژه‌های مرتبط، بدون ارجاع به زمان در نظر گرفته می‌شود، اما رویکرد هم‌زمانی به توسعه تکاملی زبان می‌پردازد. سوسور با جدا کردن این دو بعد وزن بیشتری به بعد هم‌زمانی می‌دهد. او بر این باور است زبان را می‌توان به عنوان یک سیستم کامل «منجمد در زمان» لحاظ کرد که تغییرات زبان‌شناسی در بستر آن قابل فهم است. (پیاژه، ۱۳۸۴: ۹۵) سوسور مطرح کرد که می‌توان علمی را تصور کرد که نقش نشانه‌ها را

به عنوان بخشی از زندگی اجتماعی مورد بررسی قرار دهد و علم بررسی ماهیت نشانه‌ها و قوانین حاکم بر آن را نشانه‌شناسی نامید. (سوسور، ۱۳۸۲: ۳۲) اندیشمندانی چون ایزوتسو که در باب نشانه‌شناسی قرآن ورود داشته‌اند تمرکز بر رویکرد در زمانی در درک معانی واژه‌ها دارند از طرفی روش استنتاج شهید صدر نیز چنان‌که خواهد آمد بر دیدگاه در زمانی و اهمیت عنصر زمان و تاریخ در فهم معنای قرآن تأکید دارد.

ارتباطات را به دو نوع کلامی و غیرکلامی تقسیم کرده‌اند. ارتباط غیرکلامی یا زبان بدن، بستر گسترده‌ای را شامل می‌شود. بیان به واسطه حالات چهره‌ای و اشاره اندام و نمادهای وضعیتی از حرکات موزون و نمایش تا موسیقی (ریچموند و مک کروسکی، ۱۳۹۹: ۱۹) بسیاری از معانی مهم و حساس از طریق تماس چشمی، تفاوت‌های آوایی، اشاره و حالت‌های چهره و غیره منتقل می‌شود. ارتباطات غیرکلامی در بسیاری موارد فضایی را ایجاد می‌کند که حاکم بر ارتباطات کلامی است مانند شنیدن، مکث کردن، آهنگ کلام که انعکاس‌دهنده حالات روحی و عاطفی است. (سماور، ۱۳۷۹: ۲۴۸) در این پژوهش به سبب گستردگی ارتباطات غیرکلامی تنها به بررسی ارتباطات کلامی و تحلیل روابط و کارکردهای زبانی می‌پردازیم.

در میان قرآن‌پژوهان معاصر ایزوتسو (Toshihiko Izutsu) اولین کسی که نشانه‌شناسی را برای دریافت معنی در قرآن به کار برده است. او کتاب مشهور خدا و انسان در قرآن را با هدف فراهم آوردن معناشناسی خاص قرآن بر اساس زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی سوسور نگاشته است. وی در این زمینه تحت تأثیر معناشناسی اولمان و زبان‌شناسی سوسور، این دو را با یکدیگر ترکیب کرده تا به کشفی جدید از معانی قرآنی برسد (قائمی نیا، ۱۳۹۳: ۵۳۰) تفاوت عمده ایزوتسو در روش تحلیلی است که می‌خواهد بر اساس داده‌های قرآنی عرضه کند و می‌خواهد قرآن را به زبان خود به نطق درآورد. به گونه‌ای که خود، مفاهیمش را تعبیر و تفسیر کند. (ایزوتسو، ۱۳۷۸: ۸) در این پژوهش به تناسب بحث نظریات معناشناسی ایزوتسو را توضیح و مورد استفاده قرار خواهیم داد.

۱-۱. روابط هم‌نشینی و جانشینی

معانی واژه‌ها با روابط جانشینی و هم‌نشینی در درون زبان قابل فهم است. این روابط با استفاده از کلمات مترادف، متضاد و متشابه ایجاد می‌شود. عدم کاربرد بعضی واژه‌ها معانی واژه‌های دیگری که در زبان به کار رفته شده را می‌فهمانند. زبان، شامل تمایز بین دال‌ها و مدلول‌ها و روابط بین نشانه‌ها است که رشته‌ای از کلمات

جملات و عبارتها را می‌آفریند. نظم پیوندی یا رابطه‌ها، کلمات را در یک توالی خطی ترکیب می‌کند و تمایزها، کلمات غایب با کلمات حاضر را در یک توالی زبان‌شناختی ویژه جایگزین می‌کند. (هریس، ۱۳۸۱: ۱۲۴). مثلاً، در یک جمله مانند «گوسفندان به چراگاه می‌روند» هریک از کلمات معنی خود را در پیوند و وابستگی با کلمات قبل و بعد از خود دریافت می‌کند. این نظم هم‌نشینی^۱ زبان است. کلمات دیگری می‌توانند جایگزین کلمات فعلی این جمله شوند. گوسفند می‌تواند با «گاو»، «بز» جایگزین شود و «چراگاه» می‌تواند با «آغل»، «مزرعه» یا «دشت» جایگزین شود. این جایگزینی نظم جانشین^۲ زبانی نامیده می‌شود. (سوسور، ۱۳۸۲: ۱۴۰). اصول نظم جانشینی و هم‌نشینی در تمام سطوح زبان وجود دارد. واژه‌ها به دلیل توالی‌شان روابطی میان خود برقرار می‌کنند. هر عنصر با عناصر پیش و پس از خود بررسی می‌شوند اما از طرفی واژه‌هایی در ساختار زبان وجود دارند که با واژه‌های خارج از آن ساختار رابطه دارند. سوسور با بهره‌گیری از اصول مشابه و یکسانی روابط درون سطوح مختلف زبان را بررسی می‌کند. (همان: ۱۷۶-۱۷۷)

۱-۲. نشانه‌شناسی در تفسیر قرآن

نحوه رشد مفاهیم و تکثیر معنایی از ویژگی‌های برجسته قرآن کریم است. یک واژه که در آیه‌ای روابط معنایی خاصی دارد؛ در آیه‌ای روابط هم‌نشینی دیگری پیدا می‌کند و شبکه‌های متعدد نشانه‌ای را پدید می‌آورند که حاصل آن استنتاج‌های معنایی بدیع است. هر نشانه مجموعه‌ای از نشانه‌های دیگر را تداعی و دسته دیگری را نفی می‌کند و نشانه مورد نظر در کانون این شبکه معنایی قرار می‌گیرد. (ساسانی، ۱۳۹۱: ۷۱) در نشانه‌شناسی متن قرآن کریم استفاده از سه مرحله بررسی و شناخت روابط هم‌نشینی بالفعل و جانشینی مفهوم و بررسی مفاهیم مرتبط با مفهوم موردنظر و نیز بررسی مفاهیم متقابل با مفهوم ضروری است. در ساختار داستان‌های قرآن نیز، روابط هم‌نشینی امکان ترکیب‌بندی جملات را ایجاد می‌کند؛ و روابط جانشینی امکان مقایسه بین مفاهیم حاضر و غایب را پدید می‌آورده و در طی این فرایند شبکه‌ای از نشانه‌ها شکل می‌گیرد که در درون نظام ساختاری روابط و معادلات معنایی را فراهم می‌آوردند. (قائم‌نیا، ۱۳۹۳: ۲۴۲-۲۹۳)

۱-۳. روش تفسیر موضوعی شهید صدر

¹ syntagmatic

² associative

شهید صدر ویژگی‌هایی را درباره روش تفسیر موضوعی مطرح می‌کند که آن را از روش تفسیر ترتیبی متمایز می‌سازد. این ویژگی‌ها حوزه‌های هدف، موضوع، نقش فعال مفسر و روش را شامل می‌شود. با تبیین ویژگی‌های مذکور می‌توان وجه مکمل بودن نشانه‌شناسی را در روش تفسیر موضوعی را نشان داد.

۱. هدف تفسیر موضوعی عبور از معانی ظاهری الفاظ قرآن و دست یافتن به نظریه‌های بنیادی قرآن درباره امور واقعی و انضمامی و یا موضوعی از مسائل زندگی است. ۲. موضوع، در تفسیر موضوعی معنایی عام داشته و جزئی‌نگر نیست و امور خارجی یا واقعی از جریان زندگی را شامل می‌شود. ۳. مفسر نقشی فعال و ارتباطی ملموس با واقعیت زندگی بشر دارد. ۴. روش تفسیر موضوعی در یافتن موضوع، روش تجربی، در گردآوری آیات، روش استقرائی و در تحلیل آیات، روش اجتهادی و در استخراج نظریه از آیات گردآوری‌شده؛ روش استنتاجی است. مفسر پس از ارائه موضوع به قرآن و مطالعه تجربیات بشری درباره آن موضوع اندوخته‌ای از دانش‌ها و تجربیات را بر آیات قرآن عرضه و از قرآن در مورد آن موضوع سؤال می‌کند. در نهایت محصول این گفتگوی فعالانه کشف نظر قرآن درباره آن موضوع است. (صدر، ۱۴۲۱ ق: ۳۶-۳۳) در مرحله شناسایی موضوع بر اساس واقعیت‌های زندگی، موضوع در ذهن مفسر پرورانده می‌شود و او را به پرسش‌گری فعال بدل می‌کند. پس از فراهم آمدن اندوخته‌ای از مشکلات حل نشده بشر و نیز مجموعه‌ای از تجارب انسانی و مواریث علمی و فرهنگی، مفسر به سراغ قرآن رفته و از آن پرسشگری می‌کند و قرآن نیز بسته به میزان زمینه مستعد مفسر و دانش و دستاورد او، به مفسر پاسخ می‌دهد و به‌مرور مقدماتی برای استنتاج از قرآن کریم و استخراج نظریه فراهم می‌آید. (همان: ۲۹) تفسیر موضوع محور از تفاسیر ترتیبی و جزئی‌نگر فراتر می‌رود و روابط و مناسبات اجزای پراکنده را در چشم‌اندازی گسترده‌تر کشف می‌کند و به ساختار نظری قرآنی می‌رسد که هریک از اجزای معنایی در جایگاه مناسب خود قرار می‌گیرد. (صدر، ۱۳۹۵: ۴۴-۴۵) مفسر می‌تواند با صورت‌بندی نتایج جزئی کشف‌شده از آیات به کشف نظریه قرآنی نائل شود. شهید صدر هدف غایی از تفسیر موضوعی را استخراج نظریه از قرآن معرفی می‌کند. (صدر ۱۴۲۱: ۲۷ و ۳۳)

شهید صدر روش خود در فهم قرآن را روش استنتاجی می‌نامد. او قرآن را مجموعه‌ای از علوم پیشین و آینده می‌داند که باید با عرضه پرسش‌ها بر متن قرآن آیات را به سخن درآورد. قابلیت پاسخ‌گویی به پرسش‌های هر عصر به‌صورت امری بالقوه در قرآن کریم وجود دارد. (ر.ک. صدر، ۱۴۲۱: ۲۹-۳۱) درحالی‌که رسالت روش

تفسیر ترتیبی کشف معانی الفاظ و عبارات قرآن است روش استنطاق در پی کشف دیدگاه و موضع آیات است. این دیدگاه محصول برآیند دلالت‌های یک متن و نظام اندیشه مؤلف است که اجزای کلام را در پرتو نظام فکری خودسامان می‌دهد. فهم موضوعی تاریخ‌مند است چرا که در هر دوره و عصری مفسر متن را هماهنگ با اقتضائات برهه زمانی خاص خود می‌فهمد و این عامل پویایی تفسیر موضوعی در طول اعصار و زمان‌ها است و به صورتی پایان‌ناپذیر، همواره امکان فهم‌های جدید و بدیع از قرآن میسر است. (ر.ک. قربانخانی، ۱۴۰۱: ۲۹-۳۷) از این رو رویکرد شهید صدر در روش استنطاقی رویکرد "در زمانی" است که به عنصر زمان و تاریخ در فهم مدالیل قرآنی توسط مفسر توجه خاص دارد.

دلالت‌های مورد نظر شهید صدر در نظریه استنطاق از نوع دلالت کلامی است که در پی کشف مدالیل کلام الهی است. اگر چه برخی معتقدند استنطاق با لایه‌های عمیق و مبهم متن سر و کار دارد و چنین معرفتی از نوع معرفت باطنی است. (باقری، ۱۳۸۲: ۸۸ و ۹۲) اما می‌توان استنباط کرد که استنطاق از نوع مدلول‌های کلامی بوده که از دلالت التزامی، مراد کلام الهی را کشف می‌کند. این دلالت دیدگاه‌های پسینی متن که صریحا در کلام ذکر نشده‌اند را بیان کرده و در ردیف دلالت‌های اشاری که قسمی از دلالت‌های التزامی هستند؛ قرار می‌گیرد (اوسط باقری، ۱۳۹۹: ۲۳).

۴. تلفیق نشانه‌شناسی با روش تفسیر موضوعی شهید صدر «روش تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی»

دستیابی به پیشرفت روشی در تفسیر قرآن، نیاز به بنا نهادن و توسعه روش‌های پژوهش در این حوزه با طراحی روش‌های ساخت‌یافته و نظام‌مند، با اتکا به شیوه‌های اجتهادی و فهم نصوص وحیانی و حاکم کردن نگرش سیستمی و ساختاری است. در این صورت می‌توان در تحلیل مسائل و کشف واقعیت‌های پنهان، بسیار مؤثر عمل کرد و زمینه نظریه‌پردازی را با توجه به منابع وحیانی اسلامی فراهم ساخت. «روش مدل‌یابی تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی» که این پژوهش در پی تبیین آن است از تلفیق روش نشانه‌شناسی و استفاده از آن در مرحله روش اجتهادی که مرحله‌ای از مراحل تفسیر موضوعی شهید صدر است؛ حاصل می‌شود و مفسر می‌تواند از متد نشانه‌شناسی در این مرحله برای تکثیر معانی، در راستای کشف میدان‌ها و ساختارهایی معنایی استفاده کند. در جدول شماره ۱ علاوه بر ترسیم مراحل چهارگانه تفسیر موضوعی شهید صدر ره مرحله تلفیق روش نشانه‌شناسی ترسیم شده است.

جدول شماره ۱: مراحل چهارگانه تفسیر موضوعی شهید و مرحله تلفیق فرایند کشف مدل‌های مفهومی از طریق روابط هم‌نشین و جانشین

هدف	موضوع	نقش فعال مفسر	روش در تفسیر موضوعی
عبور از معانی ظاهری قرآن	موضوع معنایی عام دارد و جزئی نگرانه نیست	تماس داشتن مفسر با واقعیت زندگی	دریافتن موضوع: روش تجربی
یافتن نظریه‌های بنیادی درباره امور واقعی یا موضوعی از مسائل زندگی	موضوع در ذهن مفسر پرورانه می‌شود	از فراهم آمدن اندوخته‌ای از مشکلات حل نا شده بشر	در گردآوری آیات: روش استقرائی
	پرسش‌گری فعال درباره موضوع	رجوع به تجربه‌های بشری اعم از مشکلات و راه‌حل‌های بشری	در تحلیل آیات: روش اجتهادی
			در استخراج نظریه: روش استنتاجی

فرایند نظامند کشف مدلوهای مفهومی از طریق فهم

۵. ترسیم فرایند کشف نظام‌مند مدلول‌های مفهومی با بهره‌گیری از مبانی نظری ایزتسو

پس از توضیح روش "مدل یابی تفسیر موضوعی - نشانه شناختی" در این بخش از پژوهش در پی نشان دادن کارکرد فهم روابط هم‌نشین و جانشین در فهم و تحلیل آیات هستیم تا نشان دهیم که تلفیق روش نشانه‌شناسی با روش تفسیر موضوعی چگونه سبب ایجاد رویکرد و نگرش ساختاری و سیستمی به مدالیل آیات قرآن می‌شود. برای ترسیم و تبیین این فرایند از مبانی نظری ایزوتسو که تحلیل‌های مبسوطی در نشانه‌شناسی قرآن کریم ارائه داده است بهره جستیم.

ایزوتسو عنوان معناشناسی را برای تحلیل واژگان قرآنی برمی‌گزیند که فرایند چهارگانه زیر را دارد این فرایند حاصل کشف نظام‌مند روابط جانشین و هم‌نشین است.

الف) تحقیق و مطالعه تحلیلی درباره کلمات کلیدی زبان به‌منظور شناخت جهان‌بینی قومی. ایزوتسو زبان را نه‌تنها وسیله سخن گفتن و اندیشیدن بلکه وسیله‌ای برای تصور کردن و تفسیر کردن جهانی می‌داند که قوم را در بر گرفته است و در این باره می‌گوید در پی تحلیل روش‌شناختی در مفاهیم کلیدی در پی کشف جهان‌بینی از نوع وجود شناسی زنده و بالنده است. (ایزوتسو ۱۳۷۳: ۴) او می‌گوید واژگان دارای چند سطح از معنا هستند یکی از سطوح درک معنا، مراجعه به لغت‌شناسی است که نقش کمکی و تبعی دارد در سطح دیگر از معنا با مقایسه، مفاهیمی که دارای روابط هم‌نشینی و جانشینی هستند؛ درک می‌شود این روابط به کشف معنای نسبی لغات که در درون نظام‌های مختلف معنایی متمایز است، می‌انجامد و درک این معانی غیر از معانی اساسی و پایه‌ای است که در بین الادهان عموم آشکار است و می‌تواند جهان‌بینی متن را مشخص کند (همان: ۱۴).

ب) باید اذعان کرد که مفاهیم دارای کارکرد جانشین و هم‌نشین، یک دستگاه مفهومی می‌سازد که نماینده یک خرده نظام فرهنگی است. هرکدام از مفاهیم کلیدی دستگاه مفهومی، ضمن اینکه جزئی از نظام کل هستند خودشان ساخت معنایی دارند و دربرگیرنده مفاهیم دیگری هستند که زیرمجموعه این مفاهیم قرار می‌گیرد. در مطالعه یک متن هم می‌توان کلیت یک متن را در نظر گرفت و هم می‌توان یک مفهوم در حوزه خاص را به‌صورت مجزا در یک میدان معناشناسی تلقی نموده و مطالعه کرد. (خان محمدی، ۱۳۹۹: ۴۷) مفهوم "میدان معنایی" در تحلیل معناشناختی قرآن از ابداعات ایزوتسو است هر گروه از واژه‌هایی که در معنای اساسی ارتباط دارند میدان معنایی خاصی تشکیل می‌دهند این مفهوم به ایزوتسو کمک می‌کند تا نظام معنایی قرآن را به

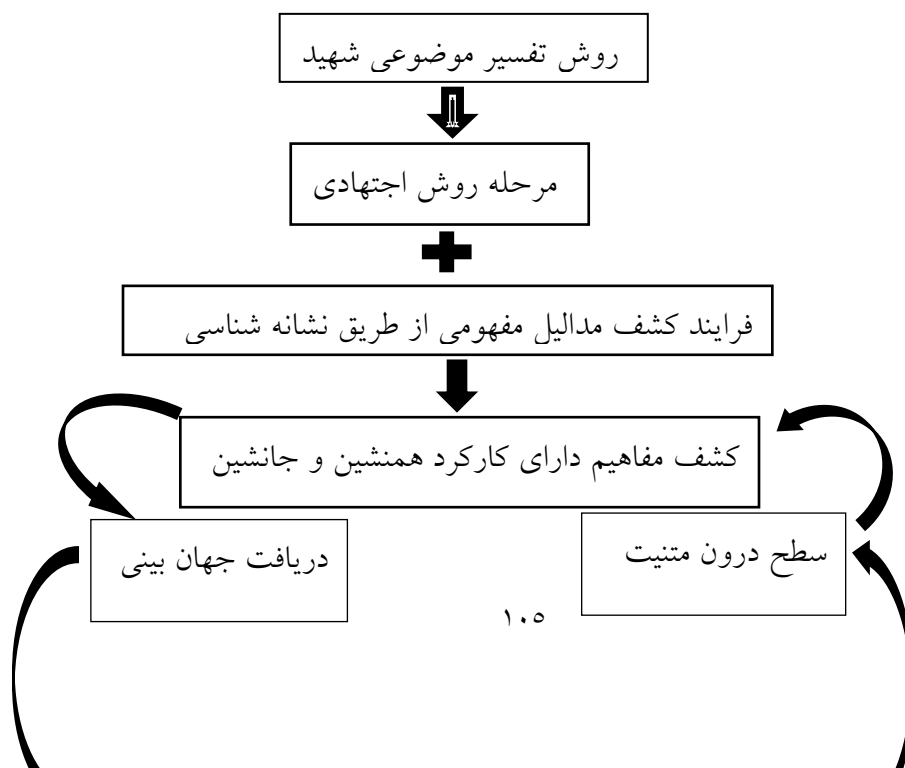
میدان‌هایی تقسیم کند و ارتباط آن‌ها را با یکدیگر بررسی کند (ایزوتسو، ۱۳۷۴: ۲۳-۲۵). محصول چنین رویکردی درکی سیستمی و ساختاری از معانی قرآن کریم است.

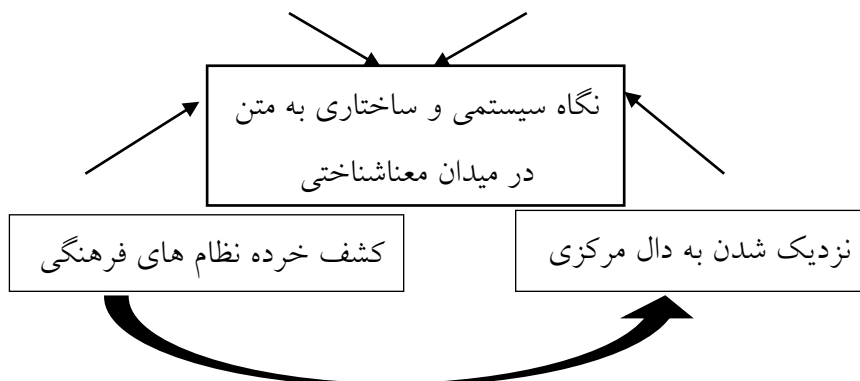
ج) ایزوتسو در پی نزدیک شدن به معنای مرکزی متن است و در پی یافتن یک روش علمی برای تجزیه و تحلیل ساخت بنیادی حوزه معنایی است. او می‌گوید بهترین راه برای چنین فرایندی توصیف معنای یک واژه به وسیله شرایط و اوضاع و احوال کاربرد آن است (همان: ۲۷).

د) سطح درون متنیت مورد توجه ایزوتسو در معنایابی واژه‌های قرآنی است. درون متنیت از فنونی مختلفی بهره می‌گیرد. (خان محمدی، ۱۳۹۹: ۴۹) اگر برای متن هویت کلی و یک نوع وحدت معنایی لحاظ شود نتیجه این خواهد بود که مفسر نمی‌تواند مطابق با دانسته‌ها و پیش‌فرض‌ها و آراء خویش هر جزئی را تفسیر کند. بلکه از آنجاکه هر جزء متن در معنای جزء دیگر دخیل و مقید به یکدیگر و در مجموع مقید به هویت کلی متن است تفسیر حاصل نیز مقید به یک‌یک اجزای متن و کاملاً سازگار با همه شئون متن خواهد بود این رویکرد اعتبار و روایی تفسیر را فزونی می‌بخشد. (خان محمدی، ۱۳۹۹: ۵۳ به نقل از جوارشکیان ۱۳۷۹: ۱۲۷).

فرایند رویکرد معناشناسی ایزوتسو که از نشانه‌شناسی بهره می‌گیرد، مدل نشانه‌شناختی مدنظر این پژوهش است که در تلفیق با روش تفسیر موضوعی شهید صدر در مرحله روش اجتهادی "مدل تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی" را شکل می‌دهد مراحل این مدل در نمودار شماره ۱ ترسیم شده است.

نمودار شماره ۱: ترسیم نموداری مراحل فرایند کشف نظامند مدالیل مفهومی از طریق معناشناسی ایزوتسو و تلفیق آن با روش تفسیر موضوعی

۶. تطبیق روش نشانه‌شناسی و معناشناسی بر داستان موسی (ع) و فرعون در قرآن کریم

در ادامه این پژوهش به عینی سازی و ارائه چهارچوب‌های مفهومی مستخرج از نمادها و نشانه‌های موجود در داستان حضرت موسی ع و فرعون از طریق نشانه‌شناسی و کشف روابط جانشینی و هم‌نشینی می‌پردازیم. و تلاش می‌شود تا نمونه‌ای از فرایند فهم روابط هم‌نشین و جانشین با توجه به جدول شماره ۲ ترسیم گردد. چهار مورد از روابط دارای کارکرد هم‌نشینی و جانشینی از آیات مربوط به داستان موسی در سوره‌های مختلف قرآن انتخاب شده و پس از آن با کشف روابط هم‌نشین و جانشین بین مفاهیم کلیدی، مدل‌هایی از روابط متقابل ترسیم گردیده است. در جدول ذیل فهرستی از نمادها و نشانه‌های موجود در داستان حضرت موسی ع که در این نوشتار در مورد بررسی قرار گرفته است؛ ذکر شده‌اند.

جدول شماره ۲: نمادها و نشانه‌های چهارگانه دارای روابط هم‌نشین و جانشین در داستان موسی ع و فرعون در قرآن کریم

شماره آیه	روابط هم‌نشین و جانشین
آیات ۴۴ و ۵۷ و ۶۲ و ۶۴ و ۷۱ سوره طه	۱ قول لین و گفتار نرم و شجاعانه در برابر سخن خشن و روحیه محافظه‌کارانه
آیات ۵۷ - ۶۶ سوره شعرا و ۳۴ و ۳۵ قصص	۴ تبدیل احساس ترس به امنیت در برابر تبدیل امنیت به ترس و نابودی
آیات ۵ و ۳۹ قصص و ۶۳ و ۴۷ طاه و ۱۳۶ و ۱۳۷ اعراف	۳ آزادی بنی اسرائیل و رهایی (وارثان زمین) در برابر اسارت دربند کردن آنان (استکبار فرعون)

۴	یاران مستضعف و فقیر در برابر یاران از طبقه ثروتمند	آیه ۵۷ و ۵۸ شعرا و ۱۳۶ و ۱۳۷ اعراف
---	--	------------------------------------

هر یک از مدل‌های مفاهیم طرح‌شده در جدول شماره ۲ دارای کارکرد هم‌نشین و جانشین هستند. با طرح مراحل چهارگانه این فرایند به ترسیم الگوهای روابط هم‌نشین و جانشین در این آیات خواهیم پرداخت. مراحل چهارگانه در فرایند کشف مدلول‌های مفهومی به صورت ذیل قابل تحلیل هستند.

(الف) هر مدل می‌تواند جهان‌بینی قومی را در متن آیات را منعکس سازد که در یک میدان معنای کلی‌تر جهان‌بینی الهی در برابر جهان‌بینی مادی است به‌عنوان نمونه، یاران مستضعف و فقیر در برابر یاران از طبقه ثروتمند و یا قول نرم و شجاعانه در برابر گفتار خشن و روحیه محافظه‌کارانه، بعدی از دو نوع جهان‌بینی در میدان معنایی جزئی‌تر هستند و نظام مفهومی جزئی‌تر را نشان می‌دهد.

(ب) هر یک از مدل‌های مفهومی خود بیانگر خرده نظامی فرهنگی است. و میدان معنایی جزئی‌تر را شکل می‌دهد که در ترکیب با خرده نظام‌های فرهنگی دیگر که از مدل‌های مستخرج از گروه دیگری از آیات به‌دست آمده نظام فرهنگی وسیع‌تری را شکل می‌دهد و با تحلیل مجموع آن‌ها می‌توان به درکی ساختاری و سیستمی از جهان‌بینی الهی و مادی و یا هر نوع جهان‌بینی قومی دیگر دست یافت.

(ج) مدل‌های طراحی شده ما را به دال معنای مرکزی متن نزدیک می‌کنند حقیقتی که محور اصلی همه خرده نظام‌های فرهنگی مستخرج از روابط هم‌نشین و جانشین است؛ دالی واحد است. اگرچه آیات موردبررسی به صورت پراکنده در سوره‌های مختلف قرآن آمده‌اند اما همه آن‌ها دارای دال مرکزی واحدی هستند که مفسر با نگاه ساختاری به آیات به کشف آن نزدیک می‌شود. به نظر می‌رسد بتوان دال مرکزی را در نگاه ساختاری به خرده نظام‌های طرح‌شده در این آیات، توحید و یا مبارزه استضعاف با استکبار دانست. البته هدف این پژوهش هدفی روش‌شناسانه است و نه تفسیری که بخواهیم در پی تشخیص دقیق دال مرکزی آیات باشیم.

(د) بر اساس درون‌متنیت هر کلمه با کلمات دیگر در متن فهم شده معنایی در درون‌متن می‌یابد که چه‌بسا اگر همان واژه در متنی دیگر و یا در میدان معنایی دیگری قرار می‌گرفت چنین معنایی نداشت مثلاً در آیات موردبررسی گفتار نرم و شجاعانه در مقابل گفتار خشن و محافظه‌کارانه میدان معنایی را ایجاد می‌کند که هر یک از کلمات به فهم معنای کلمه دیگر کمک می‌کند و معنای خاص هر کلمه در کنار کلمه دیگر به ذهن متبادر

می‌شود و معنی کلمات در درون‌متن نوعی انسجام هماهنگی و همسازی باهم می‌یابند. تک‌تک این کلمات در خارج از متن مورد مطالعه و خارج از میدان معنایی آیه دیگر چنین معنایی نخواهند داشت معنای متفاوت دیگری دارند.

۷. طرح مدل‌هایی از روابط جانشینی و هم‌نشینی

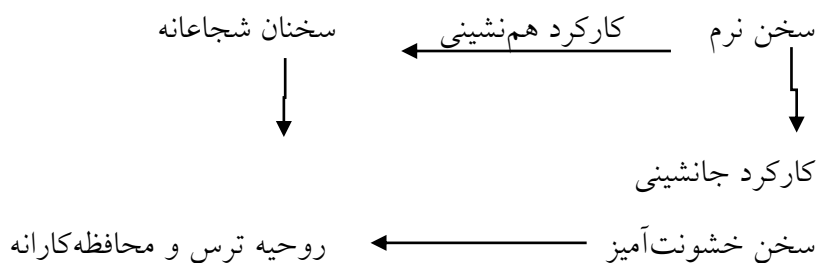
قرآن کریم در سوره‌های متعددی به بیان داستان زندگی حضرت موسی ع و رویارویی او با فرعون پرداخته است در سوره‌های صافات، قصص، طه، اعراف، احزاب و شعرا، این جریان به تفصیل ذکر گردیده است. با بررسی آیات متعدد این سوره‌ها و کشف و تبیین روابط هم‌نشینی و جانشینی در این آیات، در نهایت به سلسله‌ای از مفاهیم به هم پیوسته و مرتبط دست می‌یابیم که کارکرد این مفاهیم در دستگاه تفسیر موضوعی شهید صدر شبکه مفهوم‌سازی و صورت‌بندی مفسر و در نهایت نظریه‌پردازی از متن قرآن است.

۷-۱. گفتار نرم و شجاعانه در برابر سخن خشن و روحیه محافظه‌کارانه

خداوند خطاب به موسی ع می‌فرماید "اذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ" (طه/۲۴) یعنی در موقع دعوت با او مدارا کنید و از درستی کردن خودداری کنید و به نرمی سخن کنید. (طبرسی، ۱۳۶۳، ج ۱۶: ۲۹). لحن کلام از شیوه‌های ارتباط غیرکلامی است که متکلم با انتخاب واژه‌های که از نرمی و لطافت مفهومی برخوردار است؛ سعی در جذب و اقناع دارد. گفتار حضرت موسی ع در مواجهه با فرعون در عین نرمی و لین بودن از استحکام و شجاعت برخوردار است. در برابر این دو ویژگی سخنان موسی ع، دو ویژگی متضاد در سخنان فرعون قابل مشاهده است. لحن و کلام خشونت‌آمیز او و نیز سیاست محافظه‌کارانه فرعون و یارانش که نشانه رعبی درونی آن‌ها است. یاران فرعون پیشنهاد می‌دهند که در کشتن او عجله نکن زیرا تو را ظالم و سنگدل خواهند خواند بلکه نخست مأمورانی به شهرها بفرست و باز تو با سحر آنان در واقع برابر موسی مقابله کن استفاده از راهکارهای ایجابی و به‌ظاهر ادب و رزانه و محافظه‌کارانه در نهایت به این ختم می‌شود که موسی ع را متهم به ساحر بودن می‌کنند تا جایی که حتی او را دانای از ساحران و استاد آنان توصیف می‌کنند. (دهقان نیری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۱) فرعون پس از شکست در مسابقه‌ای که خود به راه انداخته است خطاب به ساحران با زبان تهدید سخن می‌گوید و آنان را بی‌هیچ دلیل منطقی با موسی ع همدست می‌خواند. خشونت کلامی فرعون پس از شکست از موسی ع به اوج خود می‌رسد. "إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمْ الَّذِي

عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ ۖ فَلَا تُقَاتِعْنَ آيِدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلِّبَيْكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ وَلِتَعْلَمْنَ أَنِنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَأَبْقَى " (طه / ۷۱-۷۳) تهدید ساحران به کشتن و شکنجه پس از ایمان، بیانگر شدت خشم در سخن و رفتار اوست. و بریدن دست‌ها و پاها از خلاف به سختی دار زدن حاکی از خشونت رفتاری اوست. (اشکوری، بی‌تا: ج ۳: ۷۱) از کلام فرعون نوعی ترس و محافظه‌کاری برداشت می‌شود. ترس از بیرون رانده شدن از سرزمین که به‌صراحت در کلماتش بیان می‌کند " قَالَ أَجِئْتَنَا لِنُخْرِجَنَّكَ مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسَى " (طه/۵۷) ترس فرعون سبب شد تا موسی ع را متهم به سحر متهم کرد و الا روشن است که یک ساحر نمی‌تواند به‌واسطه سحر، پادشاهی را از سرزمینی بیرون کند و مشخص است که فرعون به‌شدت می‌ترسید که به افکار عمومی را علیه او برانگیخته و بر سلطنت او غلبه یابند. (طبرسی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۸۸)

این ترس در نهایت فرعون را مجبور کرد از تهمت برای متهم ساختن ساحران و موسی ع استفاده کند. عبارت *إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ* و فرعون این تهمت را مطرح کرد که شما یک توطئه سیاسی علیه حکومت به رهبری موسی ع ترتیب دادید و موسی معلم و استاد شماست. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳: ۲۴۸). روحیه محافظه‌کارانه فرعون در گفتگو با مشاوران و نزاع با آنها مشهود است. "فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى" (طه / ۶۲-۶۴). این تنازع و اختلاف در گفتگوهای سری نشان از ترس و روحیه محافظه‌کارانه دارد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۲۴۳). بین مفاهیم سخن نرم و شجاعانه و گفتار خشونت‌آمیز و ترس و روحیه محافظه‌کارانه، کارکرد جانشینی و هم‌نشینی برقرار است که به‌صورت زیر قابل ترسیم است.

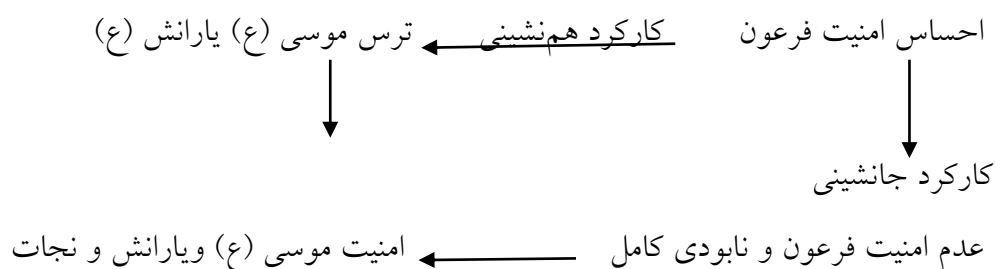
۷-۲. تبدیل احساس ترس به امنیت

فرعون از قدرت و اموال فراوانی در سرزمین مصر برخوردار بود. "فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ" (شعرا/۵۷). (پس با وجود آن همه دعوی‌ها) ما آنها را از باغ‌های مصفا با نهرهای آب روان بیرون کردیم.

و نیز از گنجها و ثروتها و مقامات عالیه ریاست بیرون آوردیم. (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰). احساس امنیت فرعونیان در سایه قدرت و دارایی‌ها موجب می‌شد تا موسی ع را دشمنی ضعیف بیندارند اگرچه این احساس اقتدار همراه با ترس از بیرون رانده شدن از سرزمینشان همراه بود و زمینه چنین ترسی به سبب پیش‌گویی‌های که از افول و نابودی حکومت فرعونیان خبر داده بود از قبل ایجاد شده بود تا جایی به سبب همین نوزادان بنی‌اسرائیل را می‌کشتند. در آیات سوره شعرا توصیف یاران موسی ع از زبان فرعون چنین آمده است "إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ وَإِنَّهُمْ لَنَا لِعَائِطُونَ وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ" (شعرا ۵۲-۵۴). یعنی بنی‌اسرائیل جمعیتی اندک‌اند و کارهایی می‌کنند که ما را به غیظ درمی‌آورند و ما از مکاری که ممکن است دشمن علیه ما بکند بر حذریم، هرچند که دشمن ضعیف و اندک است. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۱۵: ۳۸۶) این احساس امنیت و اقتدار در نهایت در هم می‌شکند و به ترس و نابودی تبدیل می‌شود. زمانی که فرعونیان به بیان قرآن از باغ‌هایشان بیرون رانده می‌شوند و دارایی‌هایشان از آن‌ها گرفته می‌شود. در آیه ۱۳۷ سوره اعراف به از بین رفتن احساس امنیت آنان اشاره شده است "وَدَمَرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ" "و آنچه را فرعون و قومش ساختند (از صنایع و عمارات و کاخ‌ها) نابود کردیم و فرعون و لشکریانش در دریا غرق شده و نابودی کامل آنان رقم خورد. "ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْأَخْرِينَ" و سپس فرعون و قومش را که میانه آب قرار گرفته بودند با رساندن آب‌ها به یکدیگر غرق کردیم. (جعفری، ۱۳۷۶ ج ۶: ۱۹۷ و ۱۹۸) بین احساس امنیت فرعونیان و ترس و عدم امنیت آنان کارکرد جانشینی برقرار است.

حالت ابتدایی موسی (ع) و یارانش ترس و احساس عدم امنیت است که دقیقاً برخلاف فرعونیان این عدم امنیت به احساس امنیت و زوال ترس بدل می‌شود. فلَمَّا تَرَأَى الْجَمْعَانَ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ (شعرا / ۶۱). فرعونیان دنبال بنی‌اسرائیل را گرفتند و در صبحگاهی به ایشان رسیدند، همین‌که دو صف لشکر یکدیگر را دیدند. یاران موسی از بنی‌اسرائیل با ترس گفتند آن‌ها در حال رسیدن به ما هستند. (الهی قمشه‌ای ۱۳۸۰) این احساس ترس پس از غرق شدن فرعونیان به امنیت کامل و نجات موسی ع و یارانش بدل می‌شود. «وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْأَخْرِينَ» (شعرا / ۶۵ و ۶۶). نمونه دیگر آن در سوره قصص می‌فرماید. قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطٰنًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ مِّنَ اتَّبِعِكُمَا الْعَالِبُونَ (قصص/۳۴ و ۳۵) این آیه در واقع پاسخی به درخواست حضرت موسی (ع) از خداوند مبنی بر فرستادن برادرش هارون را

به‌عنوان یاری دهنده با او برای انجام امر الهی است. "برادرم هارون فصیح‌تر از من است، پس او را به یاریم بفرست، تا صدق مرا در مدعایم تصدیق کند، زیرا من می‌ترسم." ترس ابتدایی حضرت موسی ع از تکذیب فرعونیان با دلگرمی حضور برادرش به احساس امنیت تبدیل می‌شود. خداوند می‌فرماید: بازویت را به‌وسیله برادرت محکم می‌کنم، همچنین عدم وصول فرعونیان به آن دو، کنایه است از اینکه آنان بر شما دست نخواهند یافت " أَنْتُمْ وَمَنْ اتَّبَعَكُمْ الْغَالِبُونَ " شما و یاران‌تان پیروز خواهید بود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۶: ۱۷۸ و ۱۷۹)

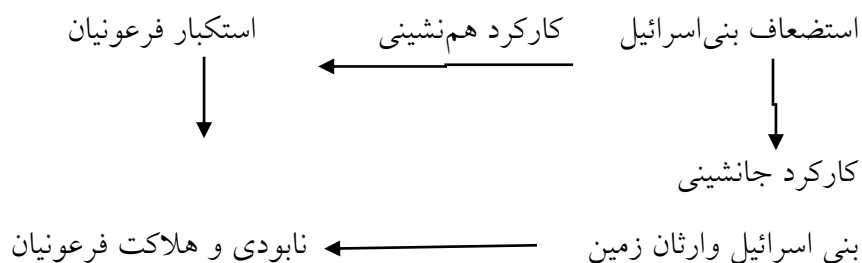
۳-۷. آزادی بنی اسرائیل (وارثان زمین) در برابر اسارت و دربند کردن آنان (استکبار فرعون)

بنی اسرائیل بر اساس آیات قرآن به سبب تعدی دچار استضعاف بودند. "وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ" (قصص/۵) فضایی که موسی ع در آن رشد کرده بود، فضای علو فرعون در زمین و تفرقه‌افکنی وی در میان مردم و استضعاف بنی اسرائیل بود. فرعون تصمیم داشت که از بنی اسرائیل حتی یک نفر در روی زمین باقی نگذارد، او با قدرتش به تمامی شئون هستی آنان احاطه یافته آنان را خوار ساخته بود و حکم نابودی‌شان را می‌داد. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۱۶: ۹ و ۱۰) در برابر این استضعاف، گروه مستکبر فرعونیان قرار می‌گیرد که عامل چنین استضعافی و اسارتی است " وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ " (قصص / ۳۹)

آیه ۱۴ سوره ی طه می‌فرماید "فَأْتِيَاهُ فَقَوْلَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكُلَّا تَعَذَّبَهُمْ" حضرت موسی ع از ابتدای دعوتش به دنبال رهایی بنی اسرائیل از ستم فرعونیان است او از فرعون درخواست می‌کند که بنی اسرائیل را با او بفرستد و آنان را نیازارد. بنی اسرائیل پس از دعوت و قیام موسی ع و نابودی فرعونیان در دریا، وارثان اموال و قدرت و سرزمین فرعونیان شدند. و ثمره مبارزه و دعوت طولانی و سخت موسی ع نجات و رهایی بنی اسرائیل از اسارت و بردگی فرعونیان بود. " وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مَشَارِقَ

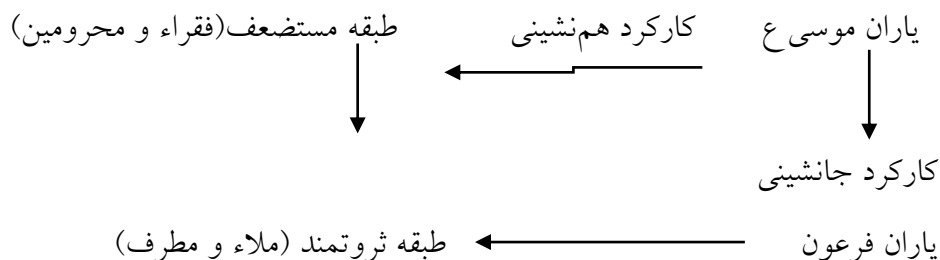
الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا... وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ" (اعراف ۱۳۶-۱۳۷)

قوم بنی اسرائیل را که بر اثر ظلم فرعونیان ضعیف شده بودند قدرت داده و بعد از هلاکت فرعون سراسر سرزمین قلمرو فرعون را در اختیار آنها قرار دادیم. جمله " وَ دَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ " به این معنا است که ما آن خانه ها و کاخ ها، درخت ها و باغ های ایشان را نابود کردیم. (طبرسی، ۱۳۶۳ ج ۱۰: ۳۳) بین مفاهیم استکبار فرعون و استضعاف بنی اسرائیل و نیز نابودی و هلاکت فرعونیان و رهایی بنی اسرائیل کارکرد هم نشینی برقرار است و نیز بین معانی استضعاف و استکبار و نابودی و رهایی و وارث شدن کارکرد جانشینی برقرار است که به صورت زیر قابل ترسیم است.

۴-۷. یاران مستضعف و فقیر موسی ع در برابر یاران از طبقه ثروتمند فرعون

یاران و ایمان آورندگان به موسی ع از طبقات محروم و مستضعف بودند چنان که در محتوای آیات فوق نیز به تفصیل از آن سخن گفته شد. در مقابل یاران فرعون از طبقات ثروتمند بودند که اموال آنان اقتدار بخش سرزمین مصر بود و بصاحب باغ ها و گنج های فراوان بودند. در برابر این آیات، آیاتی دیگر بیان می کند " وَ دَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ... " (اعراف / ۱۳۷) به این معنا که آنچه را که فرعون و قومش می ساختند و می افراشتند از صنایع و کاخ های با عظمت ویران کردیم. (الهی قمشه ای، ۱۳۸۰). با توجه به محتوای آیات بین یاران موسی ع و طبقه مستضعف و یاران فرعون و طبقه مرفه و ثروتمند، کارکرد هم نشینی و نیز بین یاران موسی ع و فرعون و دو طبقه مستضعف و ثروتمند کارکرد جانشینی برقرار است. که به شکل زیر قابل ترسیم و بازنمایی است.

روابط جانیشینی و هم‌نشینی مفاهیمی که تاکنون مورد بررسی قرار گرفت نمونه‌ای از کاربست نشانه‌شناسی در داستانی قرآنی بود. همچنان که عملکردها و رفتارهای بیرونی این دو شخصیت یا دو مدل قرآنی کاملاً در تضاد و تقابل باهم است. آنچه ما در جهان بیرون و در مواجهه با این دو مدل می‌یابیم بیش از اینکه از دو شخص متمایز سرزده باشد سلسله‌ای از مفاهیم برآمده از دوگانه‌های متمایز و متقابل بنیادینی است که در متن داستان قرآنی آنان بازنمایانده شده است. در این بخش تلاش شد تا نمونه‌هایی از روابط نظام‌مند بین مفاهیم قرآنی ترسیم و نشان داده شود. بدون شک مفاهیم متعدد دیگری نیز وجود دارد که با تأمل بیشتر در آیات قرآن قابل ارائه است. کشف و نشانه‌شناسی سلسله مفاهیم نظام‌مند می‌تواند در تنقیح روش تفسیر موضوعی، مکانیسم تکثیر معنای خاصی از طریق فرایندهای چهارگانه که سابقاً مطرح گردید برای مفسر فراهم آورد و به کشف لایه‌های پنهان متن بیانجامد و از این طریق به عنوان روش مکمل در کنار روش تفسیر موضوعی طرح گردد.

نتیجه‌گیری

بهره‌مندی از روش‌ها و تکنیک‌های برون‌دینی، چون روش‌های نشانه‌شناسی و تلفیق آن با روش‌های درون‌دینی فهم متن تفسیری می‌تواند گامی جدید در مسیر طراحی روشی بدیع و تکمیل روش‌هایی پیشین فهم آیات قرآن کریم باشد. این پژوهش، به روش مدلیابی «تفسیر موضوعی - نشانه‌شناختی» پرداخته است. مدلی که از تلفیق فرایند کشف مدلول‌های مفهومی از طریق فهم روابط هم‌نشینی و جانیشینی با روش تفسیر موضوعی شهید صدر ره حاصل شد. روش نشانه‌شناختی، مکانیسم تکثیر معانی را برای مفسر تفسیر موضوعی فراهم می‌آورد. ویژگی‌های روش تفسیری شهید صدر حوزه‌های هدف، موضوع، نقش فعال مفسر، و روش در تفسیر موضوعی را شامل می‌شود. روش تفسیر موضوعی دریافتن موضوع، روش تجربی و در گردآوری آیات از

روش استقرائی و در تحلیل آیات نیز از روش اجتهادی و نیز در استخراج نظریه روش استنطاقی است. مدلول‌های مفهومی کشف‌شده از طریق روابط هم‌نشین و جانشین در مرحله روش اجتهادی تفسیر موضوعی شهید صدر قابلیت تلفیق دارد که در جدول (۱) ترسیم شده است. پس از توضیح روش "مدل یابی تفسیر موضوعی - نشانه شناختی" در پی آن بودیم تا نشان دهیم که تلفیق روش نشانه‌شناسی با روش تفسیر موضوعی چگونه سبب ایجاد رویکرد و نگرش ساختاری و سیستمی به مدالیل آیات قرآن کریم می‌شود و افق‌های گسترده‌تری را بر روی مفسر روش موضوعی می‌گشاید. برای ترسیم این فرایند از مبانی نظری ایزوتسو که تحلیل‌های مبسوطی در نشانه‌شناسی قرآن کریم ارائه داده است؛ بهره جستیم. ایزوتسو نشان می‌دهد که چگونه نشانه‌شناسی منجر به کشف لایه‌های عمیق‌تری از معانی می‌شود که شامل شناخت جهان‌بینی زنده و بالنده قومی، خرده نظام‌های فرهنگی، نزدیک شدن به دال مرکزی متن و کشف سطح درون متنیت است. نشانه‌شناسی در تلفیق با روش تفسیر موضوعی نه تنها مکانیسم تکثر معانی را برای مفسر تدارک می‌بیند بلکه لایه‌های مذکور را در شناخت و فهم معنای قرآن کریم بر روی او می‌گشاید. در بخش‌نهایی پژوهش به تطبیق «روش نشانه‌شناسی - تفسیر موضوعی» در تفسیر داستان حضرت موسی ع و فرعون در قرآن کریم پرداختیم و با طراحی مدل‌هایی از روابط هم‌نشین و جانشین در آیات قرآن، به ترسیم کارکردهای این مفاهیم پرداخته شد. نتایج این روابط به صورت عینی، علاوه بر نشان دادن سیستم تکثیر معانی، لایه‌های عمیق معنایی را نیز آشکار کرد و نشان داد که هر مدل چگونه می‌تواند جهان‌بینی قومی را در متن آیات منعکس ساخته و خرده نظام‌های فرهنگی را کشف نماید که با تلفیق آن‌ها می‌توان به درکی ساختاری و سیستمی از جهان‌بینی الهی و مادی دست یافت. هر مدل قادر است ما را به دال معنای مرکزی متن نزدیک کند و درون متنیت در هریک از مدل‌ها نشان می‌دهد که کلمات کلیدی باهم نظام معنایی خاصی را ترتیب می‌دهند؛ چه بسا اگر همان واژه در متنی دیگر و یا در میدان معنایی دیگری قرار گیرد؛ چنین معنایی نداشته باشد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه الهی قمش‌های، مهدی. (۱۳۸۰ش). ناشر: فاطمه الزهراء ایران - قم.

۲. اسمیت، فلیپ. (۱۳۹۴ش). نظریه فرهنگی، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: نشر علمی.
۳. ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۷۸ش). مفاهیم اخلاقی، دینی در قرآن کریم. ترجمه فریدون بدره ای. تهران: نشر فروزان.
۴. _____ . (۱۳۷۳ش). خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۵. اوسط باقری، علی. (۱۳۹۹). نقش پیش‌دانسته‌ها و علایق مفسر در تفسیر قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مؤسسه امام خمینی ره
۶. اشکوری، محمد بن علی. (بی تا). تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳، تهران: دفتر نشر راد
۷. باقری، خسرو. (۱۳۸۲). هویت علم دینی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۸. پیاز، ژان. (۱۳۸۴ش). ساختارگرایی، ترجمه رضا علی اکبرپور، تهران: کتابخانه موزه و مرکز استاد ملی مجلس شورای اسلامی.
۹. جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر، قم: هجرت
۱۰. خان محمدی، کریم. (۱۳۹۹ش). قرآن و عقلانیت ارتباطی، تهران: نشر نی.
۱۱. دهقان نیری، مرضیه، سلطانی، سیدعلی اصغر، مقدسی نیا، مهدی. (۱۳۹۷). «ادب در گفتمان قرآن گفتگوی موسی و فرعون در سوره اعراف»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی، سال دوم شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۷، صفحه ۱-۲۳
۱۲. ریچموند، ویرجینیا پی، و جیمز سی مک کروسکی. (۱۳۹۹ش). رفتارهای غیرکلامی در روابط میان فردی درس‌نامه ارتباط غیرکلامی، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیللا عبدالله پور زیر نظر غلامرضا آذری، چاپ دوم تهران: انتشارات دانژه.
۱۳. سماور، لاری ای، ریچارد ای. پورتر، لیزا استفانی. (۱۳۷۹ش). ارتباطات بین فرهنگ‌ها، ترجمه غلامرضا کیانی و سید اکبر امیر حسینی. تهران: باز.
۱۴. سوسور، فردیناندو. (۱۳۸۲ش). دوره زبان‌شناسی عمومی، ترجمه کوروش صفوی. چاپ دوم تهران: هرمس.
۱۵. ساسانی، فرهاد، پرویز، آزادی. (۱۳۹۱). تألیف مؤلفه‌های معنایی حق در قرآن کریم با بهره‌گیری از شیوه همنشینی و جانشینی، فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، ۳، ش ۱، (پیاپی ۹). صص ۶۷-۸۴
۱۶. صدر، سید محمدباقر. (۱۴۳۴ق.). المدرسة القرآنیة، ناشر دار الکتب اسلامی (۱۳۹۵).

۱۷. صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۱ق). *موسوعه الامام الشهید السید محمد باقر الصدر*، (ج ۱۹)، تهران: نشر مرکز.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۳). *ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ترجمه: رسولی، هاشم، تهران: فراهانی.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر جوامع الجامع*، مترجم: امیری شاد مهری، احمد، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۰. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴ش). *ترجمه تفسیر المیزان*، ۲۰ جلد، ج ۱۹، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۸، ۵، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ایران - قم: انتشارات اسلامی.
۲۱. فرهنگی، علی اکبر. (۱۳۷۵ش). *ارتباطات انسانی*، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۲۲. قائمی نیا، علیرضا. (۱۳۸۹ش). *بیولوژی نص*، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. قربانخانی، امید. (۱۴۰۱). «واکاوی مؤلفه‌های مفهومی استنطاق قرآن در روش تفسیری شهید صدر»، *فصلنامه پژوهش‌های قرآنی*، سال ۲۷، ش ۱، صص ۴۶-۲۵
- 10.22081/jqr.2022.62608.3418
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*، ۲۸ جلد، ج ۲۶، ایران، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۵. هریس، روی. (۱۳۸۱ش). *زیان، سوسور و ویتگنشتاین*، ترجمه اسماعیل فقیه، تهران: نشر مرکز.